

ТВОРЧИСТЬ НА МЕЖІ ЛІТЕРАТУРИ, ФІЛОСОФІЇ, БОГОСЛОВ'Я (на прикладі доробку Джона Беньяна та Григорія Сковороди)

У статті розглядається творчість яскравих представників англійської та української літератури бароко Джона Беньяна та Григорія Сковороди. Аналізується творча манера та жанрова своєрідність їх робіт, а також визначається спільна релігійно-філософська база. Представлене порівняльне дослідження творчої спадщини обох митців. Автор спирається на праці Леоніда Ушкалова, Михайла Гаспарова, Дмитра Благого та інших учених.

Ключові слова: філософія, богослов'я, бароко.

В статье рассматривается творчество ярких представителей английской и украинской литературы барокко Джона Беньяна и Григория Сковороды. Анализируется творческая манера и жанровое своеобразие их работ, а также определяется общая религиозно-философская база. Представлено сравнительное исследование творческого наследия обоих писателей. Автор опирается на работы Леонида Ушкалова, Михаила Гаспарова, Дмитрия Благого и других учёных.

Ключевые слова: философия, богословие, барокко.

The article deals with the creativity of the bright representatives of English and Ukrainian literature of baroque period – John Bunyan and Hryhorii Skovoroda. The author of the article analyses the creative manner and genre originality of their works and determines common religious-philosophical basis. The comparative research of the creative heritage of both writers is represented. The author relies on the works of Leonid Ushkalov, Mihail Gasparov, Dmitrii Blagoi and other scientists.

Key words: philosophy, divinity, baroque.

Актуальність компаративного дослідження творчої манери яскравих авторів філософської прози Англії та України XVII-XVIII ст. – Джона Беньяна (John Bunyan, 1612-1688) та Григорія Сковороди (1722-1794) – зумовлена наявністю низки цікавих для проведення типологічного зіставлення фактів. Художній доробок обох письменників є яскравим прикладом взаємодії світських та релігійних жанрів, адже він представлений на порубіжному між літературою, філософією та богослов'ям жанровому просторі, відображаючи назрілі для своєї епохи культурні запити в рамках сформованого та той час гуманітарного знання.

Мета статті – розглянути творчість Джона Беньяна та Григорія Сковороди як яскравих і неординарних репрезентантів духовних пошуків англійської та української літератури бароко на тлі історико-культурних процесів епохи. Завданням цієї розвідки є характеристика художньої манери митців, жанрової своєрідності творів та впливу культурного середовища на формування їх світогляду. Наукова новизна полягає в компаративному прочитанні творчої манери Джона Беньяна та Григорія Сковороди; виявленні

спільного стрижня релігійно-філософської платформи митців та індивідуальних авторських способів художнього самовираження з перспективами з'ясування естетико-філософських пріоритетів європейської людини епохи бароко в рамках релігійної літератури. Методологія дослідження передбачає використання теоретичних надбань міждисциплінарних студій, а також методологічних засад літературної герменевтики, рецептивної естетики, культурної антропології.

Творчість Джона Беньяна та Григорія Сковороди представлена солідним корпусом наукових праць. Сковородіана складається з потужного дослідницького доробку, який, за підрахунками укладача бібліографічного покажчика «Два століття сковородіани» (2002) проф. Леоніда Ушкалова, двадцять років тому налічував 2203 історіографічні одиниці. Упродовж минулого століття спадщина Григорія Сковороди була предметом вивчення філософів, педагогів, літературознавців і зазвичай входила у площину компаративного студіювання, оскільки роботи українського любомудра мають не тільки національне, але й світове значення. Леонід Ушкалов констатує: «У присвячених Сковороді історико-філософських працях зринає довга вервечка

імен новочасних західних філософів, з якими так чи так пов'язана або корелює його творчість. Серед них – Адорно, Ангел Сілезій, Арндт фон Арнім, Готфрід Арнольдт, Баадер, Бавмайстер, Ролан Барт, Френсіс Бейкон, Беме, Бергсон, Берклі, Brentano, Джордано Бруно, Буддей, Валентин Вайгель, Лоренцо Валла, Християн Вольф, Гайдеггер, Міхаель Ган, Гегель, Гердер, Гуссерль, Гассенді, Гуго Гроцій, Декарт, Дельоз, Еразм Роттердамський, Зольгер, Кант, Кеплер, К'еркегор, Атанасій Кірхер, Кляйст, Коменський, Коперник, Квірін Кульман, Леонардо да Вінчі, Локк, Раймунд Люллі, Лютер, Ляйбніц, Мальбранш, Маркс, Габріель Марсель, Муньє, Ніцше, Новаліс, Піко де ла Мірандола, Рікер, Сведенборг, Сен-Мартен, Поппер, Руссо, Спіноза, Фіхте, Себастьян Франк, Фуко, Шеллінг, Фрідріх Шлегель, Шляермахер, Шопенгауер, Карл-Густав Юнг, Ясперс та інші, – тобто представники найрізноманітніших гілок європейської інтелектуальної традиції від доби Ренесансу до постмодерну включно [10, с. 666].

До цього потужного списку пропонуємо додати й розвідку, пов'язану з порівняльним дослідженням спадщини Григорія Сковороди та Джона Беньяна. Той факт, що дотепер не існує подібних студій, зумовлений об'єктивними причинами. Творчість протестантського проповідника XVII ст. була маловідомою в СРСР, у дореволюційний час доробок українського митця потребував загального наукового опису в різних напрямках, адже був малодоступним (перше видання праць побачило світ 1861 року (СПб), решта – 1894 (Харків) і 1912 (СПб). У російському перекладі книга Джона Беньяна «Путь паломника» вперше вийшла 1782 року і через чотири роки була перевидана через неабиякий інтерес читача, але вже у складі чотиритомника видання творів англійського письменника. Найбільш знана повість неодноразово друкувалась у Російській імперії у перекладі Юлії Засецької як «Подорож Християнина» (1819; 1878; 1881; 1890; 1908; 1910) та в іншому перекладі як «Подорож палігрима. Алегоричне оповідання про боротьбу християнина в цьому світі та його перехід у небесний» (1903; 1911).

Про рівень популярності творчості Джона Беньяна красномовно свідчать не тільки численні перевидання в російських перекладах, але й факти активної рецепції його міфологом та ідеологом. Так, під впливом резонуючого з романтичною естетикою образу бунтівного Палігрима Олександр Пушкін (1799-1837) написав знамениту поему «Подорожанин» (1835), відобразивши в ньому власний життєвий досвід; Вільям Теккерей (1811-1863) запозичив у нього метафору «Ярмарок пихи» для назви одного зі своїх найкращих романів («Vanity Fair», 1848). Своєрідною гумористичною відповіддю-пародією на знану книгу англійського релігійного письменника стали романи Марка Твена (1835-1905) «The Innocents Abroad or The New Pilgrims' Progress» («Простаки за кордоном або шлях нових паломників», 1869) та Клайва Льюїс (1898-1963) «The Pilgrim's Regress» («Кружляння Паломника», 1933) тощо. У російській літературно-критичній спадщині знаходимо численні згадки про Джона Беньяна в епістолярії Миколи

Лескова, Льва Толстого та інших авторів. За переконанням багатьох літературознавців, повість «Путь Паломника» увійшла до золотого фонду англійської літератури на рівні зі «Втраченим Раєм» його сучасника Джона Мільтона (Milton, 1608-1674).

Однак, незважаючи на виразні свідчення популярності творчості Джона Беньяна в Російській імперії (частиною якої була і Україна), її значимості для національної культури, історіографія наукових праць небагата. Питання міжкультурного діалогу Пушкіна і Беньяна висвітлювалося в працях Олександра Габричевського [3], Дмитра Благого [2], Олександра Долініна [6], Галини Шлейкіної [16], Олени Яхненко [18]. Проблемі рецепції творчості Джона Беньяна в російській літературі XVII-XVIII ст. присвячено низку публікацій і дисертаційне дослідження Петра Коздриня [7].

Незначний відсоток праць на пострадянському просторі компенсує зарубіжна історіографія, що складається з робіт Джона Брауна (John Brown) [19], Джеймса Роджерса (James Rodgers) [24], Альберта Фостера (Albert Foster) [23] й ін. Серед публікацій останніх десятиліть найбільш значущими є розвідки Кенет Чонга (Keneth Chong), Стюарта Сима (Stuart Sim), Кена Симпсона (Ken Simpson) й ін.

Повертаючись до питання доцільності компаративного вивчення творчості Джона Беньяна та Григорія Сковороди, наведемо цитату Дмитра Чижевського, який згадає цих двох релігійних письменників у одному типологічному ряді як яскравих виразників духовного богошукання: «Ні Ковалінський, ні Сковорода не висловлюють нічого іншого, а тільки науку про царство Боже як «рідний край» (patria) людини та про те, що життя наше в цьому світі – лише мандрівка; думку цю зустрінемо в містиків усіх часів: Майстер Екгард натякає на неї на початку своєї «Книги божеської втіхи», Беме пише про те, що «діти Божі в цьому світі не дома, а лише – мандрівники, що охоче залишають усе в цьому світі. Найвидатнішим виявом цієї думки та викликаного нею настрою є відома «Мандрівка палігрима» англійського релігійного поета XVII віку Джона Беньяна...» [13, с. 334].

Які ж факти поєднують пастора англійської баптистської церкви XVII ст. та православного українського любомудра XVIII ст.? Як відомо, першою умовою для адекватного компаративного зіставлення є наявність єдиного культурного коду при порівнянні літературних (мистецьких) явищ або творчої манери тих чи інших митців.

Адекватність зіставлення творчого доробку цих письменників зумовлена низкою об'єктивних чинників. Їхня релігійно-філософська проза написана в річищі барокових художніх пошуків (емблематика, складні метафори, драматизація тощо); всупереч традиційному для літератури епохи бароко песимізму, їхній творчості притаманне виразне сатиричне й оптимістичне начало; обидва є носіями оригінальних естетико-філософських поглядів, чільне місце в яких посідає алегорія як метод розуміння Святого Письма та художнього самовираження своїх ідей; Григорію Сковороді в цілому були близькі протестантські релігійні умонастрої; концепція ідеальної

особистості у творчості Джона Беньяна та Григорія Сковороди стала унікальним явищем і для англійської, і для української літератури; кожний з аналізованих авторів завершує в національній літературі своєї країни духовні пошуки барокової доби.

Обидва письменники сповідували мандрівний спосіб життя у пошуках істини в роздумах про призначення людини, внаслідок чого їхня творчість фокусується на проблемі Людини, її сутності та долі, смислі життя в контексті релігійного критицизму та погляду на людину як частинку світу (мікрокосм). Вони визнавали принцип релігійної свободи та свободи совісті в духовних питаннях. Цікавим є той факт, що основні відомості про Джона Беньяна та Григорія Сковороду дісталися нащадкам від їх біографів, написаних в агіографічному стилі на кшталт «Життя...» після їх смерті.

Спадщина Джона Беньяна та Григорія Сковороди належить до різновиду філософської релігійної прози, що є синтетичним за жанровою ознакою видом художньої літератури, християнської публіцистики й філософії. Ця писемна діяльність зазвичай скерована на розповсюдження ідейного змісту релігійних уявлень і переконань автора; розрахована на певну аудиторію і пристосована до її смаків; зважає на можливості адекватного сприйняття написаного, для чого використовуються елементи традиційних літературних і публіцистичних жанрів (поема, діалог, оповідання, повість, трактат). Релігійній літературі властиві ознаки традиційної публіцистики, як-от: полемічність, особистісність оповідання, документалізм, органічне поєднання емоційно-образних та раціонально-понятійних засобів викладу в контексті актуальних конфесійних, онтологічних, моральних проблем, що стоять перед суспільством [див. детальніше: Аверинцев, Черепанов, Ученова].

Такий вид літературної творчості побудований на традиційних риторичних прийомах, скерованих на мистецтво переконати свою читацьку аудиторію. У самому розумінні риторики, як підкреслює Михайло Гаспаров, «схрещуються література, філософія, публіцистика і школа» [4, с. 24]. Автори релігійної літератури активно використовують багатство літературної мови (епітети, метафори, метонімії тощо), міфопоетичну образність (античну та національну) і щиро прикрашають тексти цитатами з релігійних (Старий і Новий Заповіти, апологетична література) та філософських джерел (античних, християнських і новочасних).

Повне зібрання праць Джона Беньяна майже на восьми сотнях сторінок уперше побачило світ 1857 року в лондонському виданні Джорджа Оффора та Генрі Стебінга. Спадщина письменника представлена перекладеними на десятки мов світу *романами* «Подорож пілігрима у небесну країну» («The Pilgrim's Progress», 1678), у повній назві якого додатково зазначено «алегоричне оповідання на кшталт сновидіння»; «Духовна війна. Перемога царя Шаддая над Дияволом»; «Крістіана та її діти»; «Життя та смерть містера Бедмена» («The Life and the Death of Mr Badman», 1680), численними *проповідями*, серед яких найбільш значущі: «Престол Благодаті»; «Про

Антихриста та його Безлад» («Of Antichrist and His Ruin», 1692), «Святе місто або Новий Єрусалим» («The Holy City or the New Jerusalem», 1665); «Вузькі Врата, великі складнощі для тих, хто збирається на небеса» («The Strait Gate, Great Difficulty of Going to Heaven», 1676), «Причинки» («Reasons») й ін. та *збірками віршів*: «Духовні пісні», «Книга для хлопчиків та дівчаток», «Єдина потрібна річ або серйозні роздуми про чотири головні речі: Смерть, Правосуддя, Небеса, Ад» тощо.

Доробок Григорія Сковороди репрезентований філософськими *діалогами* («Наркіс...», «... Ікона Алквіадська», «... Жена Лотова», «Брань архистратига Михаїла со Сатаною» й ін.), *проповідями* «Убуждеся видеша славу его», «Да лобжет мя от лобзаній уст своїх!» кінця 1760-х років, *віршами* (збірка «Сад божественних пісень», пісні та фабули написані 1760-1770-х років), *байками* («Байки Харківські», 1774), перекладами з новолатинської лірики та давньоримської прози.

Як бачимо, компаративному аналізу можуть підлягати щонайперше духовні пісні обох митців; проповідницькі твори, що на жанровому рівні межують із філософськими трактатами, та прозова творчість, яка в обох має виразний театралізований характер, сповнена алегоричності та символізму, епітетів та метафор і базується на біблійній системі образів.

Творчість Джона Беньяна та Григорія Сковороди має розглядатися в контексті художніх шукань англійської та української літератури XVII-XVIII ст. Історико-культурні передумови загального розвитку національних літератур цього періоду мають багато в чому схожі естетичні риси, зокрема й виразні індивідуальні особливості. Зазначена доба стала винятково складним і важливим періодом у житті обох країн. У політичній історії України відбувся перехід правобережних земель до складу Речі Посполитої із закономірною появою протестних настроїв і зростання визвольної боротьби, яка закінчилася спробами створення національної державності. Цей період також пов'язаний з відчутним культурним піднесенням: народженням братських шкіл і академій, розвитком книгодрукування різними мовами (староукраїнською, польською, латиною та російською), яке на тлі масового переселення сприяло культурній інтеграції регіонів; розквітом барокової архітектури. В Європі формуються абсолютні монархії (Франція, Іспанія) й одночасно укріплюється середній, буржуазний клас (Голландія, Німеччина, Англія); внаслідок міждержавних воєн постійно змінюється мапа Європи; активізується колоніальний рух на південь і захід.

У релігійному житті України найважливішими подіями стали: укріплення позицій греко-римської церкви на західній Україні як наслідок союзу київської метрополії з Римською церквою (Брестська унія, 1596), вимушена відмова Києво-Печерської Лаври від константинопольського патріархату на користь московського (1686), відкриття й успішна просвітницька діяльність єзуїтських колегій у центральних та східних регіонах України. Незважаючи на гостру

духовну боротьбу, яскравим виразом якої в тогочасному письменстві стала полемічна література, в цілому в країні панував конфесійний лібералізм.

Найважливішою подією в культурному житті Європи став рух Реформації. І хоча процеси теологічної дискусії з папством безпосередньо не торкнулися України, яка знаходилася у православному культурному просторі, проте одне із головних досягнень протестантського руху – переклад національними мовами Святого Письма мав наслідки й у наших землях, що на той час перебували у складі Великого Князівства Литовського. Невдовзі після появи першої писемної пам'ятки литовською мовою – лютеранського Катехізису (1547), здійсненого родоначальником літературної литовської мови Мартінасом Мажвідасом (1510-1563), ченці волинського Пересопницького монастиря переклали Євангеліє з церковнослов'янської простою українською мовою, котре нині відоме як «Пересопницьке Євангеліє» (1561) і є визначною рукописною пам'яткою староукраїнської мови й мистецтва XVI ст. та символом української нації.

У XVII-XVIII ст. релігійне життя Англії, Нідерландів, Німеччини та скандинавських країн розвивалось у контексті протестантських умонастроїв та боротьби з ними в рамках Контрреформації. В Англії 1534 року помісна церква відходить з-під влади Риму як Англійська Церква, поступово вбираючи реформаційні надбання. Так, при формальному збереженні католицьких Символів віри (catholic creeds) і форм служіння літургійна практика зазнала нових віянь, яскравим виразом яких став феномен англійського пуританізму, що значно вплинув на хід англійської буржуазної революції 1640-1660-х років. Знайомство англійців з досвідом германської та швейцарської Реформації, судженнями шотландських кальвіністів тощо переконувало в духовних перевагах віросповідування без пишної обрядовості та влади єпископату. З-поміж численних різновидів пуританізму (пресвітеріанство, конгрегаціоналізм, меноніти, квакери) на особливу увагу заслуговують ідеї англійського баптизму, які сповідував Джон Беньян. В основу цієї релігійної течії покладено такі ідеї: єдиним джерелом віровчення є Біблія; заборона поклоніння предметам культу та зображенням; можливість вільного причастя для християн інших конфесій; хрещення через обов'язкове занурення у воду; самоуправління общинного життя та незалежність від світських та церковних структур; неодмінна проповідницька діяльність кожного баптиста.

І в Англії, і в Україні XVII-XVIII ст. церква посутньо впливала на літературні смаки й спосіб думок прогресивних діячів свого часу, незважаючи на її ортодоксальний чи реформаторський статус. В Україні серед письменних селян і міщан популярними жанрами залишались ораторство-повчальна проза, життя, полемічні й драматичні твори, духовні вірші, панегірики. Вірші писалися й друкувалися різними мовами: церковнослов'янською, латинською, українською, польською та російською. На відміну від багатомовності староукраїнської літератури, в об'єднаному Королівстві панувала рідна англійська мова та застосовувалася латина, а в жанровому розрізі

розвивався галантно-героїчний, реально-побутовий та сатиричний роман, метафізична школа та евфуїзм (преціозна література).

Українська література XVII-XVIII ст. відповідає універсальному європейському стилю епохи в таких жанрах, як мемуарно-історична, ораторська, агіографічна, паломницька й полемічна проза, бурлескно-сатирична й панегірична поезія, шкільна драма (Лазар Баранович, Іоаникій Галятовський, Антоній Радивилівський, Іван Величковський, Феофан Прокопович, Дмитрій Туптало (Ростовський), Стефан Яворський, Митрофан Довгалецький, Василь Григорович-Барський, Григорій Граб'янка, Самійло Величко, Петро Кохановський, Іван Некрашевич, Григорій Сковорода та ін.).

У барокових ознаках тогочасного письменства переважають спільні естетичні ознаки: виразний алегоризм, посутня антична художня та міфопоетична образність, драматичність, антитетичність і контрастність, пишні метафори, риторичність. В епічній (історичні пісні, балади, думи), педагогічній та ораторській літературі однаковими є ідеї освітництва, громадянського гуманізму й лицарства, стремління виховувати молодь на принципах патріотизму, братства, вірності. Релігійна література базувалася на реформаторських ідеалах або боротьбі з ними, тому в обговоренні проблемних питань релігійної дискусії простежуються такі яскраві форми, як експресія, гумор, фольклорна тематика, прагнення вразити й захопити читача.

У творах Джона Беньяна, з одного боку, спостерігаємо активне звернення до популярних за його доби алегоричних образів, які зазвичай були традиційними персонажами шкільних драм: дів Мудрість (Prudence), Благочестя (Piety), Милосердя (Charity) як виявів добродетності; лжесвідків Заздрість (Envy), Марновірство (Superstition), Наклеп (Pickthank) як уособлення вад; Впертий (Destinate), Зговірливий (Pliable), Боязкий (Timorous), Недовірливий (Mistrust) як рис людського характеру («Путь паломника») тощо. З іншого боку, констатуємо відхід від середньовічно-алегоричного мислення, оскільки автор зміг наділити всіх умовних персонажів яскравими життєвими рисами. Відомий англійський державний діяч, історик і літературний критик Томас Маколей (Macaulay) у рецензії на видання творів Беньяна 1830 року зазначив, що вперше у світовій літературі алегоричний письменник спромігся «надати абстрактному інтерес конкретному», адже зазвичай люди підмінялися на уособлення, а в нього навпаки – уособлення перетворено на людей [цит. за: 2, с. 54].

Творчість Г. Сковороди також вийшла за межі традиційної української літератури свого часу, оскільки мислитель відрізнявся виразним релігійним критицизмом, щоправда, без ознак конфесійної полеміки. Якщо в доробку Джона Беньяна знайшли відображення ідеї англійського баптизму, за які він був ув'язнений упродовж 12 років, то український мислитель завжди залишався у лоні російської православної церкви. Втім, за спосіб вияву своїх релігійних поглядів, він неодноразово піддавався різного роду гонінням. Так, 1768 року Сковороду було звільнено з Харківського колегіуму як вчителя

катехізісу в додаткових класах, відкритих для юнаків інженерно-технічного спрямування через невідповідність його курсу «Начальная дверь ко християнському благонравію» основам катехізісної проповіді. Дійсно, митець не додержувався стандартів катехізісу (запитання-відповідь), а свої міркування звів до встановлення паралелей між язичницьким і християнським богочитанням. Як відомо з нарису його біографа Михайла Ковалинського, за життя філософу закидали сповідання маніхейської єреси та умонастроїв популярних на той час у Російській імперії масонів-мартиністів. Такої ж думки дотримувався й видавець його праць 1912 року Володимир Бонч-Бруевич [8] і Михайло Грушевський [5, с. 130]. Проте більш обережні у своїх оцінках дослідники констатували в його світовідчутті «потенціал сектанта» (Володимир Ерн [17, с. 331]), зв'язки із судженнями німецьких містиків Нового часу (Дмитро Чижевський [13, с. 342]), «синтезу філософії, теології та містики» (Леонід Ушкалов [11]).

Деякі сучасні науковці схильні вбачати у поглядах Григорія Сковороди вплив доктрини масонського розенкрейцтва (Людмила Шамина [14]) та німецького пієтизму (Тетяна Шевчук [15]). Порівнюючи філософсько-релігійні умонастрої Сковороди з доктриною німецького пієтизму, Тетяна Шевчук зазначає: «... в естетичному світогляді Григорія Сковороди традиції німецького пієтизму простежуються в ракурсі типологічної подібності мовностилістичних (екзальтований спосіб викладу ідей у контексті форм логічного доведення їх сутності) та певних сторін

релігійно-філософських переконань (психологізація віри; мотиви осягнення Бога у власному серці; увага до внутрішнього світу індивіда; розвиток відчуття внутрішньої побожності; право вільного тлумачення Біблії; неприйняття церковної обрядовості). Водночас інтереси німецьких пієтистів і Сковороди суттєво різняться в розумінні шляхів реалізації вказаних постулатів, набуваючи в ранніх роботах українського мислителя тільки зовнішніх ознак» [15, с. 122-123]. Якщо взяти до уваги той факт, що доктрина німецького пієтизму в своїй основі корелює з англійським баптизмом, то можна впевнено твердити про наявність протестних релігійних переконань в українського любомудра.

Порівняльне студювання філософсько-релігійних поглядів Джона Беньяна та Григорія Сковороди потребує ширшого, дисертаційного дослідження. Релігійна складова світобачення українського мислителя як така вивчена недостатньо, що зумовлено радянськими настановами й відсутністю в науковців тих часів спеціальної теологічної підготовки, що спричинило домінування таких кліше, як протест проти царату, офіційної релігії, свавілля попів тощо (Володимир Шинкарук). Творчість Джона Беньяна в радянській історіографії також переважно оцінювалась як «протест суворого пуританина проти суспільного ладу» (Георгій Федотов) без урахування позитивної ролі європейських реформаторів у становленні релігійного лібералізму, права конфесійного самовизначення особистості, свободи совісті, віросповідання тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверинцев С. С. Риторика и стоки европейской литературной традиции / Сергей Сергеевич Аверинцев. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 447 с. – (Язык. Семиотика. Культура.)
2. Благой Д. Д. Джон Беньян, Пушкин и Лев Толстой // Дмитрий Дмитриевич Благой // Пушкин. Исследования и материалы. Т. IV. – М.: Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 50–74.
3. Габричевский А. «Странник» Пушкина и его отношение к английскому подлиннику / Александр Габричевский // Пушкин и его современники. – Вып. 19/20. – 1909. – С. 40–48.
4. Гаспаров М. Л. Об античной поэзии. Поэты. Поэтика. Риторика / Михаил Леонович Гаспаров. – СПб.: Азбука, 2000. – 480 с. – (Academia).
5. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / Михайло Грушевський; [ред. П. К. Вовк]. – К.: Освіта, 1992. – 192 с.
6. Долинин А. Пушкин и Англия / Александр Долинин // Всемирное слово. – СПб., 2001. – № 14. – С. 44–51.
7. Коздрин П. Р. Рецензия романа Дж. Беньяна «Путь паломника» в русской литературе XVIII-XIX в.: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук по спец. 10.01.01 / Пётр Романович Коздрин. – «Русская литература»; Омский государственный педагогический университет. – Омск, 2011. – 21 с.
8. Собрание сочинений Г. С. Сковороды. – Том I: [с биографией Г. С. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями Владимира Бонч-Бруевича]. – СПб.: Тип. Б. М. Вольфа, 1912. – 544 с.
9. Учёнова В. В. Гносеологические проблемы публицистики / Виктория Васильевна Учёнова. – Москва: МГУ, 1971. – 146 с.
10. Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода: [семінарій] / Леонід Володимирович Ушкалов. – Харків: Майдан, 2004. – 876 с.
11. Ушкалов Л. В. Українське барокове богомислення: Сім етюдів про Григорія Сковороду / Леонід Володимирович Ушкалов. – Харків: Акта, 2001. – 221 с. – («Харківська школа»).
12. Черепанов М. С. Проблемы теории публицистики / Матвей Самойлович Черепанов. – Москва: Мысль, 1973. – 267 с.
13. Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Дмитро Чижевський; [підготовка тексту, мовна редакція та вступна стаття Л. Ушкалова]. – Харків: Прапор, 2004. – 272 с.
14. Шамина Л. А. Русская религиозная философия второй половины 18 века: Розенкпейцеры и Г. Сковорода: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук по спец. 09.00.03 – «История философии» / Людмила Алексеевна Шамина; Ростовский государственный университет. – Ростов-на-Дону, 1998. – 25 с.
15. Шевчук Т. С. На перехресті епох: антична література у творчості Григорія Сковороди / Тетяна Станіславівна Шевчук. – Ізмаїл: СМІЛ, 2010. – 360 с.
16. Шлейкина Г. Ю. Английская романтическая лирика в литературно-критической мысли и творческой интерпретации А. С. Пушкина: автореф. на соискание науч. степени канд. филол. наук по спец. 10.01.01 – Русская литература / Галина Юрьевна Шлейкина; Петрозаводский государственный университет. – Петрозаводск, 2006. – 35 с.
17. Эрн В. Г. С. Сковорода. Жизнь и учение / Владимир Эрн. – М.: Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1912. – 331 с. (Русские мыслители).
18. Яхненко Е. В. «Путь паломника» Джона Беньяна в творчестве Н. С. Лескова / Елена Васильевна Яхненко // Вестник Московского университета. – Сер. 9. Филология. – 2003. – № 2. – С. 141–148.
19. Brown J. John Bunyan: his life, times and work / John Brown. – Boston and New York: Houghton, Mifflin and Company, 1888. – 504 p.

20. Bunyan J. The Holy War / J. Bunyan. – London : Printed for Dorman Newman, at the King's Arms in the Poultry ; and Benjamin Alsop, at the Angel and Bible in the Poultry, 1682. – 172 p.
21. Bunyan J. The Pilgrim's Progress / J. Bunyan ; [W. R. Owens, ed.]. – Oxford : University Press, 2003. – 119 p.
22. Bunyan J. A Book for Boys and Girls / J. Bunyan. – London : Printed by S. Nigris, for John Marshall, at the Bible in Gracechurch Street, 1724. – 23 p.
23. Foster A. J. Bunyan's Country: Studies in the Bedfordshire Topography of the Pilgrim's Progress / A. J. Foster. – London : Virtue, 1901. – 182 p.
24. Rodgers J. rev. Lectures on Pilgrim's Progress / J. Rodgers, rev. – Pittsburg : Myers, Shinkle and Co, 1883. – 529 p.

© Шикиринська О. Б., 2013

Дата надходження статті до редколегії 28.06.2013 р.